

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

(повне найменування вищого навчального закладу)

Факультет психології та соціальної роботи

(повне найменування інституту/факультету)

Кафедра соціальної і прикладної психології

(повна назва кафедри)

Дипломна робота

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

на тему: «Соціально-психологічні чинники формування стресостійкості у
робітників служби МНС»

«Socio-psychological factors of formation of stress-resistance in the workers
of the Ministry of Emergency Situations»

Виконала: студентка денної форми навчання
спеціальності 053 Психологія 05 Соціальні та
поведінкові науки

Дідик Анастасія Олександрівна

Керівник: к. псих. н., доцент

Дементьева К.Г.

Рецензент: к. психол. н., доцент Бринза І. В.

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ 03 від 05.11.2018 р.

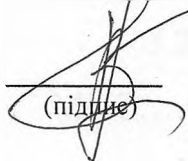
Захищено на засіданні ЕК № 2

протокол № 6 від 27.11.2018 р.

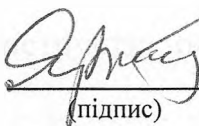
Оцінка добре 1 15 188
(за національною шкалою/шкалою ECTS/ бали)

Завідувач кафедри

Голова ЕК

(підпис)

Подшивалкіна В. І.

(підпис)

Якупов В.А.

4/2 807 014

Одеса – 2018

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СТРЕСОСТІЙКОСТІ ПРАЦІВНИКІВ МНС	6
1.1. Психологічні підходи до вивчення стресостійкості.....	6
1.2. Психологічні особливості професійної діяльності співробітника МНС.....	166
1.3. Соціально-психологічні фактори стресостійкості особистості	222
Висновки до першого розділу.....	277
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ФАКТОРІВ ФОРМУВАННЯ СТРЕСОСТІЙКОСТІ СПІВРОБІТНИКІВ МНС	29
2.1. Методологічні засади дослідження стресостійкості.....	29
2.2. Опис методик, процедура, етапи та структура емпіричного дослідження.....	38
Висновки до другого розділу.....	43
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ФАКТОРІВ СТРЕСОСТІЙКОСТІ ПРАЦІВНИКІВ МНС	44
3.1. Рівень схильності до стресу та прояву стресостійкості співробітників МНС.....	44
3.2. Соціально-психологічні конструкти особистості співробітників МНС.....	50
3.3. Взаємозв'язок соціально-психологічних особистісних конструктів та стресостійкості співробітників МНС.....	66
Висновки до третього розділу.....	69
ВИСНОВКИ	71
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	76

ВСТУП

Актуальність дослідження. Службова діяльність співробітників МНС – одна з найбільш специфічних сфер людської діяльності. З психологічної точки зору, робота рятувальника поєднує в собі аспекти навчання (професійна підготовка), праці (різні види господарських робіт), спорту і безпосередньо професійних дій в екстремальних умовах по порятунку людей, гасіння пожеж, ліквідації їх наслідків, усунення аварій на промислових підприємствах. Характерна особливість робочого процесу співробітника МНС виражається в очевидності соціальної значущості та екологічної цінності роботи. Крім того, дана професія ґрунтується на глибоких емоційних переживаннях, адже рятувальники регулярно стикаються з загибеллю людей.

Важка картина руйнувань, людських жертв, безпосередня загроза життю негативно впливають на психіку рятувальників, морально-психологічна стійкість яких визначає якість і терміни проведення рятувальних робіт.

В сучасних умовах діяльності МНС України першорядне значення набуває збереження психічного здоров'я співробітників, особливо під час і після перебування в надзвичайних ситуаціях.

Негативний вплив стресових чинників призводить до виснаження захисних сил (функцій організму) і виникнення розладів психогенного характеру аж до розвитку нервово-психічних і нервово-соматичних захворювань.

Розгубленість, прояв страху в момент розвитку надзвичайної ситуації призводять до тяжких і непоправних наслідків. Стресогенний характер роботи рятувальників, які постійно піддаються дії екстремальних факторів і знаходяться в умовах перенапруги адаптаційних психофізіологічних

можливостей, зумовлюють необхідність дослідження стресостійкості співробітників МНС у процесі їхньої професійної діяльності.

Вивченням феномену стресу, стресостійкості займалися та займаються такі вчені як: Дж.Еверілл, П.Фресс, Р.Кан, Р.Грін, Б.Вілсон, Дж.Гілтон, С.Палмер, Т.Пікеринг, В.А. Ганзен, В.М. М'ясищев, Л.М. Аболін, Г.Г. Аракелов, Г.І. Кассиль, О.І. Медведєв, Н.М. Русалова, В.В. Суворова, Е.С. Бодрова, Л.А. Китаєв-Смик.

На сьогоднішній день, питання стресостійкості фахівців професії яких пов'язані з діяльністю в особливих умовах та умовах небезпечних для життя, для психологічної науки, є досить актуальним.

Мета дослідження – виявити соціально-психологічні фактори формування стресостійкості працівників МНС.

Завдання дослідження:

1. Обґрунтувати загальну характеристику явища стресу та проаналізувати психологічні підходи до вивчення явища стресостійкості.

2. Виявити психологічні особливості професійної діяльності співробітників МНС.

3. Теоретично дослідити та виділити соціально-психологічні фактори стресостійкості співробітників МНС.

4. Аргументувати методичні основи дослідження стресостійкості співробітників МНС та описати методики, етапи, структуру емпіричного дослідження.

5. Емпірично дослідити та порівняти соціально-психологічні фактори стресостійкості співробітників МНС.

6. Кореляційно визначити взаємозв'язок соціально-психологічних особистісних конструктів та стресостійкості.

Об'єкт дослідження – стресостійкість співробітників МНС.

Предмет дослідження – соціально-психологічні фактори формування стресостійкості працівників МНС.

Методи дослідження: теоретичні – аналіз, порівняння, систематизація, узагальнення теоретичного й емпіричного матеріалу; емпіричні – тест самооцінки стресостійкості С. Коухен і Г. Вілліансона; комплексна оцінка проявів професійного стресу Ю. В. Щербатих; тест "Смисложиттєві орієнтації" (методика СЖО) Д.О. Леонтьєва; методика дослідження соціально-психологічної адаптації К. Роджерса - Р. Даймонда; методика визначення емоційної стабільності (Опитувальник Г. Айзенка); методи обробки: математично-статистичні, критерій Манна-Уїтні, кореляційний аналіз.

Експериментальна база дослідження: У ході емпіричного дослідження було опитано 60 осіб. До діагностичної вибірки увійшло 30 осіб, співробітників МНС. Всі респонденти мають стаж професійної діяльності в службі 5 та більше років.

До контрольної вибірки увійшло 30 осіб (особи, які займаються професійною діяльністю не пов'язаною надзвичайними умовами чи небезпечними ситуаціями). Основу контрольної вибірки склали менеджери з продаж і торгівельні консультанти.

Середній вік генеральної сукупності складав 33-35 років.

Структура роботи: Дипломна робота обсягом 82 сторінки включає: титульний аркуш, зміст, вступ, 3 розділи, 8 підрозділів, висновки до розділів та загальні висновки, список використаної літератури (що містить 62 першоджерела), 16 таблиць, 5 малюнків. Основний об'єм тексту 75 сторінок.

ВИСНОВКИ

1. Теоретико-методологічний аналіз наукових джерел дав змогу зробити наступні висновки. На сьогоднішній день в психологічній науковій літературі можна виділити декілька домінуючих підходів дослідження явища стресу та стресостійкості. Перший підхід (група теорій) представлений роботами Г. Сельє та його послідовниками. Вони розглядають стрес та стресостійкість в контексті реакції організму на зміну умов існування. Основні положення даного підходу складають основу клінічної концепції стресу та стресостійкості. Другий підхід представлений роботами Р. Лазаруса та його послідовниками. В даному контексті стрес та стресостійкість розглядаються більше з позиції пізнавальної активності особистості як діяльності щодо подолання стресу. Третій підхід умовно може бути позначений як діяльнісний. Представлений роботами сучасних науковців та розглядає ситуацію стресу та стресостійкості особистості з позиції ситуацій професійної діяльності особистості. Отже, в загальному, широкому розумінні, стрес – це стан підвищеної напруги організму, як захисна реакція на різні несприятливі чинники.

В рамках даного дослідження, під стресостійкістю розуміється складна інтегральна властивість особистості, взаємозв'язана із системою елементів, представлених комплексом інтелектуальних, когнітивних, емоційних і особистісних якостей, які забезпечують індивідові можливість переносити значні розумові, фізичні, вольові та емоційні навантаження, зберігаючи ефективність функціонування у стресогенній ситуації.

2. Аналіз психологічних особливостей професійної діяльності співробітників МНС встановив, що праця рятувальників відноситься до тих видів діяльності, відмінною особливістю яких є постійне зіткнення з небезпекою. Надзвичайні обставини, що є невід'ємною частиною професійного досвіду працівників МНС, створюють екстремальні умови їх

діяльності у зв'язку із загрозою для життя, фізичного і психічного здоров'я співробітників, а також із загрозою життю, здоров'ю, благополуччю оточуючих, з масовими людськими жертвами і значними матеріальними втратами. Професія пожежного характеризується наступними особливостями: високими рівнями небезпеки, травматизації, стресогенності, ризикованість, відповідальності, а також невизначеністю ситуації, дії в умовах обмеженого простору і дефіциту часу.

3. На основі опрацьованих літературних джерел та періодичних видань в межах даного дослідження було виділено наступні соціально-психологічні чинники формування стресостійкості:

- нервово-психічна стійкість, рівень розвитку якої зумовлює толерантність до стресу;
- відчуття соціальної підтримки, що підтримує почуття власної значущості для оточуючих (особистісна референтність);
- досвід соціального спілкування, що виявляє потребу у спілкуванні і можливість побудови контактів з оточуючими на основі власного досвіду;
- моральна нормативність особистості, що характеризує ступінь орієнтації на існуючі у суспільстві норми і правила поведінки;
- орієнтація на дотримання вимог колективу (рівень групової ідентифікації).

4. Методологічну основу дослідження стресостійкості співробітників МНС складають декілька основних підходів до аналізу стресу: екологічний підхід тлумачить стрес як результат взаємодії індивіда з навколишнім середовищем; для трансактного - стрес це індивідуально-приспосувальна реакція людини на ускладнені ситуації; для регуляторного - це особливий клас станів, відображаючих механізм регуляції діяльності в ускладнених умовах; стан стресу як системна категорія визначається сукупністю діяльнісної-орієнтованих взаємопов'язаних властивостей і якостей людини, які формують структурно-функціональні характеристики людини.

Цей стан має свою ієрархію показників, а його системоутворюючими факторами є параметри стресостійкості, працездатності, придатності до виконання певних трудових завдань із заданою ефективністю і якістю, а суб'єктивної мірою – самопочуття і настроїв, задоволеність процесом і результатом праці. Системність категорії стресу обумовлюється також відображенням в ній як «внутрішніх» властивостей людини, які зумовлюють і регулюють процес функціональної надійності та успіху в діяльності, так і «зовнішніх» властивостей, які характеризують готівковий потенціал суб'єкта праці (його функціональний ресурс і резерви, знання, навички, вміння, досвід та ін.), що забезпечують функціональний комфорт і виконання конкретної діяльності.

5. Емпіричне дослідження рівня стресостійкості співробітників МНС встановило, що переважна кількість респондентів мають середній (задовільний) рівень стресостійкості. Для подібної професії стресостійкість – одна з головних якостей успішної діяльності й середній її рівень для більшості працівників є нормальним значенням. Стан помірного стресу, в якому перебувають досвідчені рятувальники, компенсується за рахунок збалансованості структурних елементів проявів стресу (інтелектуально-професійного, поведінкового, емоційного та фізіологічного). Переважна кількість респондентів контрольної групи також мають середній (задовільний) рівень стресостійкості, тобто у їх психічному стані відбуваються відчутні зрушення, але зберігається загальна мобілізація психічної діяльності, часто не притаманна людині у звичайних обставинах.

Майже у половини працівників МНС та у контрольній групі наявний помірний стрес, який може бути компенсований за допомогою раціонального використання часу, систематичного відпочинку і знаходження компромісного вирішення ситуації, що склалася. Відзначимо, що професійний стрес позитивного рівня частіше не є проблемою в професійній діяльності, яка визначається активністю і задоволеністю.

За середніми значеннями у обох груп виявлений задовільний рівень загальної оцінки їх соціально-психологічної адаптованості. Середній рівень соціально-психологічної адаптації передбачає наявність відносно високого показника позитивного емоційного сприйняття певного соціального середовища, процес перебігу соціально-психологічної адаптації на цьому рівні відбувається без суттєвих загострень у стосунках та конфліктних ситуаціях.

При вивченні смисложиттєвих орієнтацій встановлено, що у контрольної та експериментальної груп переважає середній рівень загальної осмисленості життя. Проте у працівників МНС відсоток високого рівня більший, ніж у контрольної групи та навпаки, у контрольної групи показник заниженого рівня перевищує показник експериментальної групи. Як видно з отриманих даних, в обох групах респондентам життя вважається осмисленим при наявності цілей, задоволенні, одержуваному при їх досягненні і впевненості у власній здатності ставити перед собою цілі, вибирати завдання з наявних, і добиватися результатів. Становлення гармонійної системи смисложиттєвих конструктів психіки індивідуума можливе тільки в тому випадку, коли професійні смисли займають високий ранг в ієрархії смисложиттєвих орієнтацій індивідуума.

Дослідження рівня нейротизму визначило респондентів обох груп як переважно емоційно зрілих, стабільних в поведінці та емоціях, розсудливих, врівноважених осіб, яким властивий контроль над емоціями. Такі особи легко пристосовуються до оточуючих, не бояться складних ситуацій, впевнені в собі, мають серйозні та реалістичні погляди на речі, добре усвідомлюють вимоги дійсності, не приховують від себе особистих недоліків, здатні адекватно аналізувати умови діяльності, завчасно планувати її, застосовувати адекватні способи дії.

Також працівники МНС є потенційними екстравертами, їм властиві велика ініціативність, висока соціальна адаптованість, орієнтація на

зовнішню оцінку та успішна робота, що потребує швидкого прийняття рішень, що дуже важливо для професійної діяльності пожежно-рятувальної служби. Контрольна група є потенційними інтровертами, їм притаманні нетовариськість, замкнутість, соціальна пасивність, схильність до самоаналізу і труднощі в соціальній адаптації. Такі працівники краще справляються з монотонною роботою, вони більш обережні, акуратні і педантичні. Але зазначимо, що серед обох груп також є досліджувані, що не мають яскраво виражених проявів екстра- або інтроверсії, їм притаманні риси і екстравертів та інтровертів, так звані амбіверти.

6. Кореляційний аналіз взаємозв'язку соціально-психологічних особистісних конструктів та стресостійкості визначив, що соціально-психологічну основу для формування стресостійкості у працівників МНС складають такі чинники як смисложиттєві орієнтації, нервово-психічна стійкість, соціальна адаптація, екстраверсія, а до чинників, що виступають умовою зниження стресостійкості є: інтроверсія та професійний стрес.

В контрольній групі соціально-психологічну основу для формування стресостійкості складають такі чинники як смисложиттєві орієнтації, соціальна адаптація, екстраверсія, а до чинників, що виступають умовою зниження стресостійкості є: інтроверсія, нервово-психічна нестійкість та професійний стрес.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аболин Л.М. Психологические механизмы эмоциональной устойчивости человека / Л.М. Аболин. – Казань : Издательство Казанского университета, 1987. – 262 с.
2. Баранов А.А. Стрессоустойчивость и мастерство педагога : Монография / А. А. Баранов; Удмурт. гос. ун-т. – Ижевск : Изд-во Удмурт. ун-та, 1997. – 107 с.
3. Бережная Н.И. Стрессоустойчивость оперативных сотрудников таможенных органов / Н.И. Бережная // Ежегодник Российского психологического общества: Материалы 3-го Всероссийского съезда психологов. 25-28 июня. – СПб., 2003. – 341 с.
4. Бодров В.А. Психологический стресс: развитие и преодоление / В.А. Бодров – М. : Изд-во «ПЕР СЭ», 2006. – 352 с.
5. Варданян Б.Х. Механизмы регуляции эмоциональной устойчивости / Б.Х. Варданян // Категории, принципы и методы психологии. Психические процессы. – М. :СЛОВО, 1983. – С. 542-543.
6. Вассерман Л.И. Совладание со стрессом: теория и психодиагностика / Вассерман Л.И., Абабков В.А., Трифонова Е.А. – СПб. : Речь, 2010. – 192 с.
7. Гальперин П.Я. Лекции по психологии: учебное пособие для студентов вузов. 2-е изд. / П.Я. Гальперин. – М., 2005. – 400 с.
8. Дикая Л.Г. Итоги и перспективные направления исследований в психологии труда в XXI веке // Психологический журнал. – 2002. – Т. 23. – № 6.
9. Дьяченко М.И. О подходах к изучению эмоциональной устойчивости / М.И. Дьяченко, В.А. Пономаренко // Вопросы психологии. – 1990. – № 1. – С. 34-40.
10. Екстремальна психологія : [підручник / Євсюков О.П. та ін.; за заг. ред. проф. О. В. Тімченка]. – К. : ТОВ «Август Трейд», 2007. – 502 с.

11. Зильберман П.Б. Эмоциональная устойчивость оператора / П.Б. Зильберман // Очерки психологии труда оператора. – 1974. – № 2. – С. 138-172.
12. Китаев-Смык Л.А. Психология стресса / Л.А. Китаев-Смык. – М. : Наука, 1983. – 367 с.
13. Климов А.А. Введение в психологию труда / А.А. Климов. – М. : «ЮНИТИ», 1998. – 350 с.
14. Крайнюк В.М. Психологія стресостійкості особистості : [монографія] / В.М. Крайнюк– К. : Ніка-Центр, 2007. – 432 с.
15. Лазарус Р. Емоції і міжособистісні відносини: людина в центрі концептуалізації емоцій і подолання / Р. Лазарус // Журнал особистості. – 2006. – № 1. – С. 9-43.
16. Лазарус Р. Стрес, оцінка та подолання / Р. Лазарус, С. Фолкман // Журнал особистості. – 2011. – № 2. – С. 19-63.
17. Лебедев И. Б. Психологические механизмы, стратегии и ресурсы стресс преодолеляющего поведения (копинг-поведения) специалистов экстремального профиля : дис. ... докт. психологич. наук : 05.26.02 / Лебедев Игорь Борисович. – М. : Московская академия МВД России, 2002. – 432 с.
18. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. – М.: Политиздат, 1977. – 295 с.
19. Ли Канг Хи Социально-психологические технологии формирования стрессоустойчивости человека.: Автореф. дис. ...канд. психол. наук. – М.: РГСУ, 2005. – С. 26.
20. Лозгачева О.В. Формирование стрессоустойчивости на этапе профессионализации: На примере юридического Вуза. дис. ...канд. психол. Наук. – Екатеринбург, 2004. – С. 158.
21. Магда В.А. Дослідження «коефіцієнту емоційної насиченості діяльності» як визначального критерію професійної деформації в діяльності фахівців МНС / В.А. Магда // Вісник національної академії державної

прикордонної служби України імені Б. Хмельницького Сер.: Педагогіка і психологія: [збірник наукових праць]: – м. Хмельницький, 2010. – С. 204-207.

22. Магда В.А. Дослідження проявів професійної деформації керівного складу ОВС крізь призму самосприйняття власної особистості/ В.А. Магда // Вісник національної академії оборони України Сер.: Педагогіка і психологія: [збірник наукових праць]: – К.: НАОУ, 2010. – Вип.1 (14). – С. 146-151.

23. Магда В.А. Особливості взаємозв'язку мотивації вибору професії рятувальника і локусу контролю особистості та їх вплив на розвиток професійної деформації працівників МНС/ В.А. Магда // Сучасний стан розвитку екстремальної та кризової психології: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 18 листопада 2010 р.), Харків, Харківський національний університет цивільного захисту України, 2010. – С. 310-319.

24. Мазилев В.А. Научная психология: тернистый путь к интеграции / В.А. Мазилев // Труды Ярославского методологического семинара. Методология истории. Ярославль, 2003. – Т 1. – С. 205-237.

25. Маклаков А.Г. Психологические механизмы поведения типа А у молодых людей в период адаптации к длительным психоэмоциональным нагрузкам / А.Г. Маклаков, С.Д. Положенцев, Д.А. Руднев // Психологический журнал – 1993. – № 6. – С. 86-94.

26. Максименко Т.С. Вплив стресових факторів на емоційний стан працівників МНС // Проблеми екстремальної та кризової психології. Вип. 3, ч. 2. – Х., 2008. – С. 9–17.

27. Маркова А.К. Психология профессионализма / А.К. Маркова. – М.: 1996. – 308 с.

28. Маясова Т.В. Влияние профессиональной деятельности на стрессоустойчивость / Т.В. Маясова // «Вестник Мининского университета» 2014 – №4 – С. 14-17.

29. Мерлин В.С. Темперамент как фактор трудовой деятельности / В.С. Мерлин // Очерк теории темперамента. – 1973. – № 4. – С. 148-167.
30. Моросанова В.И. Личностные аспекты саморегуляции произвольной активности человека / В.И. Моросанова // Психологич. журн. – 2002. – Т.23, №6. – С. 16–25.
31. Овсяннікова Я.О. Взаємодія працівників МНС України з постраждалими у епіцентрі надзвичайної ситуації / В.Є. Христенко, Я.О. Овсяннікова // Проблеми екстремальної та кризової психології: [збірник наукових праць]. – Харків: УЦЗУ, 2007. – Вип.1. – С. 330 – 336.
32. Овсяннікова Я.О. Підвищення стресоусталеності персоналу МНС методами інноваційних технологій / Я.О. Овсяннікова // Наукове забезпечення службово-бойової діяльності внутрішніх військ МВС України: матеріали наук.-практ. конф., (9-10 квітня 2009 р., м. Харків). – Харків: Академія внутрішніх військ МВС України, 2009. – С. 52.
33. Овсяннікова Я.О. Формування стресостійкості рятувальників з використанням інноваційних технологій / Я.О. Овсяннікова // Проблеми екстремальної та кризової психології: [збірник наукових праць]. – Харків: УЦЗУ, 2007. – Вип.3, ч.2. – С. 87-93.
34. Особливості професійної деформації у працівників аварійно-рятувальних підрозділів МНС України: монографія / Н.В. Оніщенко, В.А. Старик, О.В. Тімченко, В.Є. Христенко. –Х.: Нац. ун-т цив. зах. України, 2012. – 150 с.
35. Платонов К.К. Краткий словарь системы психологических понятий / К.К. Платонов. – М.: Высш. шк, 1984. – 174 с.
36. Плахтиенко В.А . Надежность в спорте / В.А. Плахтиенко, Ю.М. Блудов. – М., 1985. – 219 с.
37. Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии / под ред. А.А. Крылова, С.А. Маничева. – СПб. : Питер, 2000. – 560 с.

38. Практические занятия по психологии / под ред. Д.Я. Богдановой, И.П. Волкова. – М. : ФиС, 1989. – С. 97-111.
39. Прикладная социальная психология / под ред. А.Н. Сухова, А.А. Деркача. М. : Ин-т практич. психол. ; Воронеж : НПО «МОДЭК», 1998. – 688 с.
40. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты: учебное пособие / Д.Я. Райгородский. – САМАРА: БАХРАХ, 1998. – 627 с.
41. Реан А.А. Факторы стрессоустойчивости учителей / А.А. Реан, А.А. Баранов // Вопросы психологии. – 1997. – № 1. – С. 22-31.
42. Рейковский Я. Экспериментальная психология эмоций / Я. Рейковский. – М., 1979. – 231 с.
43. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога. Книга 2. / Е.И. Рогов. – М. : ВЛАДОС, 1999. – 473 с.
44. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – Издательство: Питер, 2002, – 720 с.
45. Русалов В.М. Биологические основы индивидуально-психологических различий / В.М. Русалов. – М. : Наука, 1979. – 318 с.
46. Селье Г. Стресс без дистресса / Г. Селье. – М. : Прогресс, 1979. – 125 с.
47. Сергієнко, Н.П. Стресостійкість працівників МНС на різних етапах професіоналізації / Н.П. Сергієнко [Вісник]. Проблеми екстремальної та кризової психології. Збірник наукових праць. Вип. 11. – Харків: НУЦЗУ, 2012. – С. 200-201.
48. Старик В.А. Взаємозв'язок особистісної установки та типових форм поведінки у рятувальників / В.А. Старик // Вісник національної академії оборони України Сер.: Педагогіка і психологія: [збірник наукових праць]: – К.: НАОУ, 2013. –Вип.1 (32). –С. 305-308.

49. Старик В.А. Правові засади професійної діяльності фахівців аварійно-рятувальних підрозділів МНС України як передумови формування їх професійної деформації / В.А.Старик // Вісник національної академії оборони України Сер.: Педагогіка і психологія: [збірник наукових праць]: – К.: НАОУ, 2012. – Вип.1 (26). – С. 251-255

50. Стрюк М.І. Особливості визначення зв'язку медичних наслідків проходження служби особовим складом аварійно – рятувальних формувань та визначенням професійної придатності / М.І. Стрюк [Матеріали 14 – ї Всеукраїнської науково-практичної конференції рятувальників 26-27 вересня 2012 року]. – К.: ІДУЦЗ. – С. – 375.

51. Субботин С.В. Устойчивость к психическому стрессу как характеристики метаиндивидуальности учителя: дис.... канд. психол. наук: 19.00.07 / С.В. Субботин. – Пермь, 1992. – 152 с.

52. Тарабрина Н. В. Практикум по психологии посттравматического стресса / Тарабрина Н. В. – СПб. : Питер, 2001. – 272 с.

53. Тімченко, О.В. Професійний стрес працівників органів внутрішніх справ України (концептуалізація, прогнозування, діагностика та корекція). / Олександр Володимирович Тімченко. Автореф. дис. ...д-ра. психол. наук (19.00.06) – Харків, 2003. – 35 с.

54. Ткаченко Н.В. Особливості стресостійкості банківських працівників / Н.В. Ткаченко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова Серія 12: Психологічні науки. Випуск 2(47) – С. 133-139.

55. Трошин В.Д. Стресс и стрессогенные расстройства. Диагностика, лечение и профилактика. – М: Медицинское информационное агентство, 2007 – 784 с.

56. Фетискин Н.П. Перцептивная оценка типа стрессоустойчивости / Н.П. Фетискин, В.В. Г.М. Козлов, Мануйлов // Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. – М., 2002. – С.248-249.

57. Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции / З. Фрейд. – М. : Наука, 1991, – 453 с.
58. Хьелл Л. Теории личности. Основные положения, исследования и применение / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб. : Питер, 1997. – 608 с.
59. Шевченко Т.И. Особенности эмоциональных состояний сотрудников государственной противопожарной службы МЧС России : автореф. дис. ... канд. психол. наук / ФГУЗ ВЦЭРМ им. А.М. Никифорова МЧС России. СПб., 2007. – 143 с.
60. Шмелев А.Г. Психодиагностика личностных черт / А.Г. Шмелев. – Санкт-Петербург : Питер, 2002. – 278 с.
61. Юревич А.В. «Методологический либерализм» в психологии / А.В. Юревич // Вопросы психологии. – 2001. – № 5. – С. 3-19.
62. Perrez M. Stress and Coping with stress in the Family / Perrez M. – Forschungsbericht. Psychologisches Institut. Universitat Freiburg (Schweiz), 1994.